

Tryb opowiadania dorastającej młodzieży o swoich rodzicach i jego uwarunkowania

MAGDALENA BUDZISZEWSKA

Wydział Psychologii
Uniwersytet Warszawski¹
Warszawa

STRESZCZENIE

Przeprowadzone badanie dotyczy związków pomiędzy poczuciem dorosłości a cechami i strukturą tekstu opowiadania o własnych rodzicach. Analizą objęto pisemne opowieści o własnych rodzicach autorstwa młodzieży w wieku 16-19 lat. Do pomiaru poczucia dorosłości wykorzystano kwestionariusz oceny własnej sytuacji życiowej autorstwa Wandy Zagórskiej – narzędzie służące do pomiaru poczucia własnej dojrzałości psychicznej rozumianej jako subiektywne poczucie dorosłości. Przeprowadzone analizy treści i struktury opowiadań ujawniły w tej grupie wiekowej znaczną przewagę argumentacyjnej formy tekstu, wraz z charakterystycznymi tezami dotyczącymi bliskości i kontaktu z rodzicami. Jednocześnie rzadziej występująca narracyjna forma opowiadań miała zupełnie odmienny charakter i wiązała się z wyższym poczuciem własnej dorosłości u ich autorów. Dyskutowane są implikacje takiego wyniku, zwłaszcza znaczenie narracyjnego trybu ujmowania doświadczeń.

Słowa kluczowe:

WPROWADZENIE

Historie, które ludzie opowiadają o swoich korzeniach i o swojej przeszłości, zarówno o swoim dzieciństwie, jak i o swoich rodzicach, mimo że dotyczą stale tych samych wydarzeń, zmieniają się w ciągu życia (Labouvie-Vief i in., 1995a). Chociaż sama przeszłość pozostaje niezmienna, zapamiętane miejsca, osoby i

sprawy ujmowane są wraz z wiekiem na coraz to nowe sposoby, adekwatnie do nowych zadań życiowych i do przyrostu doświadczeń. Opowieść zmienia się, mimo że pozornie stale dotyczy tego samego miejsca urodzenia, tego samego domu naszej przeszłości, tych samych ojca i matki. Zmiana sposobu narracji odpowiada przyjęciu innej perspektywy. Inaczej opowiadają dorastający, inaczej dorośli, co innego wreszcie ożywa w opowieściach ludzi starszych (Elnick i in., 1999). Różnice zarówno co do sposobu opowiadania, jak i co do treści narracji stanowią więc miarę różnic rozwojowych na różnych etapach biegu życia (Pasupathi, Weeks i Rice 2006).

Celem prezentowanych w tym artykule badań było opisanie zmienności w zakresie narracji o domu rodzinnym u osób w okresie adolescencji. Okres dorastania jest krytyczny dla ukształtowania się obrazu własnego „ja” (Havighurst, 1977) i poczucia dorosłej tożsamości (Erikson, 1968). W tym czasie różne aspekty tematyczne dorosłego „ja” ulegają większej krystalizacji (Zagórska, 2002). Z tego powodu można się spodziewać, że będzie to okres szczególnie wyraźnych zmian w zakresie narracji tożsamościowych. Do takich narracji należą między innymi narracje „o korzeniach” – opowieści o swoim własnym pochodzeniu. W tych narracjach zawiera się odpowiedź na ważne dla dalszego rozwoju pytania: „Skąd pochodzę?”, „Do kogo jestem podobny?”, „Co dziedziczę?”, „Jaka jest lub będzie trajektoria moich własnych losów w porównaniu z losami moich przodków?”. W okresie dorastania wcześniejsze narracje o rodzicach, to jest

narracje z perspektywy dziecka, przechodzą powoli w narracje osoby dorosłej. Zmiana perspektywy wiąże się ze stopniową coraz większą niezależnością od domu rodzinnego i jest zgodna z zadaniami rozwojowymi dla tego okresu (Havighurst, 1977).

Charakterystyka psychologiczna trybu narracyjnego

Narracyjny tryb ujmowania doświadczenia to nic innego jak zdolność do dostrzegania, rozumienia i opowiadania tego, co się wokół nas dzieje, w kategoriach historii. Tryb ten jest uznawany za uniwersalny, istniejący we wszystkich kulturach (Barthes, 1966; Bergen i Gergen, 1986), ważny w rozwoju społecznym dziecka (Bokus, 2005) i w wysokim stopniu podstawowy dla ludzkiego myślenia (Sarbin, 1986). Definicyjną cechą trybu narracyjnego jest uporządkowanie doświadczeń w czasie. Dopiero w uporządkowaniu czasowym działają bohaterowie, napotykają przeszkody, pokonują je lub nie, dążą do celów, działają lub cierpią (Ricoeur, 1983; Trzebiński, 2002). Zasięg perspektywy czasowej może być różny – od pojedynczego epizodu aż po historię obejmującą całe życie człowieka. W swojej trzypięciotomowej pracy poświęconej narracjom Paul Ricoeur nazywa narrację – historię jedyną możliwością przyswajania przez ludzi doświadczenia czasu. Czas, w tym czas naszego życia, należy do nas tylko w takiej mierze – pisze Ricoeur – w jakiej jest częścią opowiadanych przez nas historii (Ricoeur, 1983). Jerome Bruner w serii klasycznych już prac (Bruner, 1986, 1991) zwraca uwagę na fundamentalność trybu narracyjnego i odróżnia go od trybu paradygmatycznego. Tryb paradygmatyczny abstrahuje od czasowego i przestrzennego kontekstu pojedynczych wydarzeń, czyniąc je szczególnym przypadkiem ogólnych prawideł i zasad, podporządkowując logice i wartościowaniu według różnorodnych kategorii. Tryb narracyjny natomiast dostrzega indywidualność osoby i otaczającego ją kontekstu. Duża część myślenia i rozumowania dorosłych odbywa się więc w sposób narracyjny. Przedmiotem codziennego zainteresowania jest bowiem częściej konkretny człowiek działający w określonym czasie niż prawidła

ogólne. Ostatnie lata przyniosły znaczną ilość danych na temat charakterystyk psychologicznych związanych z posługiwaniem się trybem narracyjnym. Wiadomo, że posługiwanie się opowiadaniem świadczy o większej empatii i mniejszej stereotypizacji ich bohaterów, w stosunku do analogicznych opisów w trybie paradygmatycznym (Trzebiński i Antczak 2006). U słuchaczy natomiast forma opowiadania wywołuje większą chęć pomocy bohaterom, w porównaniu ze zwykłymi opisami czy przedstawianiem argumentów (Trzebiński, 2002). W interakcjach wychowawczych narracyjna forma wypowiedzi o dziecku świadczy o mniejszej liczbie doświadczanych trudności niż forma paradygmatyczna – forma „tekstu z tezą” (Baraniak, 1997; Dryll, 2001).

Tryb narracyjny a myślenie postformalne w okresie dorastania i wczesnej dorosłości

Sama umiejętność opowiadania historii pojawia się bardzo wcześnie w rozwoju społecznym (Nelson, 1993), wcześniej niż umiejętność formułowania wypowiedzi argumentacyjnych. Gisela Labouvie-Vief wskazuje (Labouvie-Vief i in., 1995b), że stosowanie tego trybu wypowiedzi do poszczególnych spraw w życiu podlega prawidłowościom rozwojowym. Odnosi się to szczególnie do autonarracji i do narracji o ważnych obiektach społecznych. Dwa najwyższe poziomy rozwojowe w koncepcji Labouvie-Vief: poziom kontekstowy – intersystemowy i poziom dynamiczny – intersubiektywny zostały scharakteryzowane przez uwzględnienie w opisie perspektywy biograficznej, która tworzy i przekształca człowieka; to jest docenienie roli kontekstu i uwzględnienie dynamiki rozwoju osobowości. Opisywane z poziomu tego stadium rozwojowego obiekty społeczne nie są po prostu „jakieś”, ale dysponują same własną historią i mają swoją drogę rozwoju. Łatwo jest zauważyć, że perspektywa taka z konieczności wyrazi się w tekście sformułowanym w sposób narracyjny – to znaczy w opowiedzeniu historii drugiego człowieka. Nie ograniczy się ona jedynie do opisu jego cech fizycznych lub psychicznych lub też do stawiania tezy o charakterze ogólnym.

W okresie dorastania, zgodnie z modelem Piageta (Inhelder i Piaget, 1970), wykształca się w pełni zdolność do myślenia hipotetyczno-dedukcyjnego, czyli formalnego. Myślenie narracyjne podlega natomiast logice innego typu, toteż wpisuje się ono w postformalne struktury umysłowe, jak te opisane przez Labouvie-Vief. Cechami myślenia postformalnego są relatywizm, dialektyczność i systemowość. Oznacza to między innymi umiejętność jednoczesnego przyjmowania dwóch wykluczających się perspektyw i rozumienie, że w swoich kontekstach mogą one być jednocześnie zasadne. Ta specyficzna logika właściwa jest narracjom. Uczymy się jej, słuchając i uczestnicząc w ogromnej ilości splecionych ze sobą historii. Niektóre z nich zostały przekazane przez kulturę (wielkie narracje), inne to opowieści przekazywane w danej rodzinie, jeszcze inne wydarzyły się w naszym otoczeniu. Zwraca się uwagę, że umiejętność rozumowania typu autobiograficznego stanowi w okresie dorastania i później w dorosłości ważny czynnik przystosowawczy. Pozwala ona z jednej strony na większą tolerancję niejednoznaczności i umożliwia przyjmowanie perspektywy różnych osób (Gurba, 2001). Uczymy się rozumieć, że ta sama opowieść będzie inna, opowiedziana z innych pozycji. Chociaż nie musimy się z tymi innymi pozycjami identyfikować, to jednak pozwalamy także innym osobom w naszym otoczeniu być obdarzonymi własnym głosem i punktem widzenia. Narracja taka nie musi być relatywistyczna, jednak staje się w większym stopniu dialogiczna. W opowiadaniu historii życia uczymy się w miarę rozwoju przyjmować różne perspektywy, w tym nie tylko perspektywę własną, ale i perspektywę innych osób.

Tryb narracyjny a rozwój tożsamości

Dla okresu dorastania i wchodzenia w dorosłość charakterystyczna jest nie tylko zmiana sposobu myślenia, od osiągnięcia stadium hipotetyczno-dedukcyjnego, aż po rozwój właściwych dla wieku dorosłego struktur postformalnych. Drugi równie wyraźny rodzaj zmian wiąże się z rozwojem tożsamości osoby. Według Eriksona (2004), problematyka tożsamościowa jest kluczowa dla dorastania, a jednostki można usytuować na różnych

miejscach kontinuum w zakresie poradzenia sobie z kryzysem tożsamości. Odwlekanie rozwiązania tego kryzysu określane jest mianem moratorium psychospołecznego. Marcia (1966) mówi w tym kontekście o różnych statusach tożsamości. Z drugiej strony psychologia narracji konceptualizuje tożsamość nie inaczej jak właśnie jako zbiór opowieści, które sami opowiadamy o naszym życiu, i ról, jakie gramy w opowieściach innych (Bruner, 1990; McAdams, 1989). Zdolność do ujmowania siebie samego i własnych rodziców w kategoriach narracyjnych wiąże się więc z nabyciem w większym stopniu dorosłej, ukształtowanej tożsamości. Dopiero kiedy osoba znalazła przynajmniej częściowo satysfakcjonującą odpowiedź na pytania: „Kim jestem?” i „Skąd pochodzę?”, może o tym po prostu opowiedzieć. W przeciwnym wypadku łatwo jest zamiast narracji tożsamościowej przedstawić dyskusję, argumentację i analizę, co wskazywałoby na trwające poszukiwania w tym zakresie. Zatem różnice rozwojowe, zwłaszcza rozbieżność pomiędzy narracyjnym a paradygmatycznym stylem opisu, powinny szczególnie wyraźnie zaznaczyć się w opowieściach młodzieży o własnych rodzicach.

METODA

Problem badawczy

Prezentowane badanie obejmuje analizę 120 opowiadań dorastającej młodzieży o domu rodzinnym. Pytanie badawcze dotyczyło tego, w jaki sposób pod względem treściowym i formalnym wyrażane są opowieści tych osób dotyczące własnych rodziców oraz jak w zależności od poziomu ukształtowania się dorosłego „ja” i poczucia dorosłości zmienia się formalny i treściowy zakres tych opowieści.

Grupa badana

W badaniu wzięło udział 137 osób w wieku od 16 do 19 lat. Wszystkie badane osoby były licealistami, uczniami warszawskich szkół. Ponieważ badanie składało się z dwóch części – kwestionariuszowej i narracyjnej, a udział w obu tych częściach był dobrowolny – do dalszych analiz zakwalifikowano 120 osób,

od których uzyskano kompletne wyniki z obu części badania. W ostatecznej analizowanej próbie znalazło się w sumie 52 mężczyzn i 68 kobiet.

Przebieg badania

Badanie miało charakter grupowy i odbywało się w szkole. Uczestnicy badań, po wyrażeniu zgody na udział, otrzymywali materiał badawczy w kopertach. Najpierw zbierany był materiał narracyjny. Druga część badania obejmowała pomiar kwestionariuszowy. Użytkowano zgodę rodziców osób niepełnoletnich na udział w badaniach. Uczestnikom zagwarantowano możliwość rezygnacji na każdym etapie badań.

Metoda badania

Pomiar kwestionariuszowy. Do pomiaru poczucia dorosłości wykorzystano kwestionariusz oceny własnej sytuacji życiowej autorstwa W. Zagórskiej. Dobór narzędzia jest uzasadniony tym, że zostało ono skonstruowane specjalnie do określenia momentu, to jest miejsca rozwojowego, w jakim znajduje się młody człowiek w procesie wchodzenia w dorosłość (Zagórska 2002). Kwestionariusz składa się z 16 skal skonstruowanych na podstawie koncepcji dorastania i wczesnej dorosłości takich autorów, jak E. Erikson, J.E. Marcia, D.J. Levinson, R.J. Havighurst, a następnie zweryfikowanych w badaniach. W roku 2006 stworzono dla tego kwestionariusza polskie normy wiekowe. Kwestionariusz Zagórskiej składa się z trzech podskal, wyłonionych w analizie czynnikowej i nazwanych kolejno: (A) Ukształtowanie się obrazu dorosłego ja, (B) Perspektywa rozwoju w dorosłości, (C) Zależność vs. uniezależnienie się od środowiska społecznego. W 2006 roku dokonano także opracowania psychometrycznego kwestionariusza (Zagórska i Podgórski 2006). Autorzy podają, że rzetelność kwestionariusza obliczona na próbie 771 osób badanych wyniosła – współczynnik alfa Cronbacha 0,77. Współczynnik Guttmana (metoda połówkowa) wyniósł 0,70. Obie oceny pozwalają na przyjęcie założenia, że jest to metoda o zadowalającej rzetelności. W prezentowanych w niniejszym

artykule badaniach za istotną zmienną uznano, obok wyniku całego kwestionariusza, podskale pierwszą. To właśnie ukształtowanie się obrazu dorosłego „ja” powinno szczególnie silnie wiązać się z narracjami tożsamościowymi osoby. Autorzy danych psychometrycznych podają, że rzetelność dla tej podskali wyniosła: alfa Cronbacha 0,84. Trafność narzędzia mierzono m.in. na podstawie korelacji z wiekiem osób badanych, co wynika z koncepcji teoretycznej. Współczynnik korelacji wieku osób badanych z wynikiem ogólnym kwestionariusza oceny własnej sytuacji życiowej wyniósł $r = 0,60$; $p < 0,01$. Dalsze dane na temat trafności narzędzia i jego własności psychometrycznych można znaleźć w literaturze (Zagórska 2004).

Techniki analizy treści. W celu dokonania analizy treści zebrano swobodne wypowiedzi narracyjne osób badanych. Wypowiedzi te były wywoływane bodźcem: „Opowiedz mi o swoich rodzicach” i uzyskiwane w formie pisemnej, na przygotowanych pustych arkuszach. Zastosowana procedura jest typowa dla uzyskiwania danych narracyjnych.

W ramach analizy treści dokonano najpierw podziału opowiadań na teksty opisowe, argumentacyjne i narracyjne.

- Opisy – teksty będące opisem wyglądu i cech charakteru rodziców, sposobu spędzania przez nich czasu, upodobań, hobby itp.
- Teksty argumentacyjne – teksty dotyczące w większości oceny rodziców w tej roli i własnego z nimi kontaktu.
- Teksty narracyjne – teksty zawierające opisy działań bohaterów – rodziców lub siebie samego w przeszłości.

Wybrano sposób podziału oparty na istniejącym w językoznawstwie podziale tekstów. Wytworem myślenia narracyjnego jest konkretny tekst osoby, który jest zjawiskiem językowym i posiada swoje wyznaczniki. Metoda stosowana do klasyfikacji i analizy tekstów – strukturalna analiza narracji – stanowi narzędzie dość złożone. Odwołuje się ona do wskaźników lingwistycznych rodzaju tekstu. Oprócz prezentowanej tu analizy trybu tekstowego (nazywanego czasem superstrukturą – jak chcą

niektórzy językoznawcy) metoda ta dostarcza kilku innych możliwości analizy – zarówno pod kątem formalnym, jak i semantycznym. Techniki te przedstawiam tu z konieczności skrótowo. Zainteresowanych tą metodologią odsyłam do dostępnych tekstów teoretycznych, zarówno językoznawczych (Wilkoń, 2002), jak i psychologicznych (Dryll, 2005).

Sama analiza odbywa się na poziomie zdań. Mówiąc jeszcze precyzyjniej, odbywa się ona na poziomie predykatów zdaniotwórczych, a więc orzeczeń. Ten dość szczegółowy poziom analizy wynika z tego, że zebrana próba tekstów składa się z tekstów mieszanych, które rzadko są czystą narracją, opisem lub argumentacją. Jednostkę stanowi, idąc za podziałem istniejącym w językoznawstwie (Wilkoń, 2002), odpowiednio: zdanie narracyjne, zdanie deskryptywne, zdanie argumentująco-komentujące.

Można rozważać, ile zdań narracyjnych tworzy minimalną strukturę narracyjną. Klasyczne jest założenie pochodzące jeszcze z arystotelesowskiej poetyki, że na minimalną jednostkę składają się trzy takie zdania. Takie właśnie kryterium przyjęto także tutaj. Cechą zdania narracyjnego jest jego uporządkowanie na linii czasu i niemożność zamiany kolejności predykcji. (Można powiedzieć „Król zachorował i umarł”, ale nie można odwrócić tej kolejności, bez istotnej zmiany sensu). Taki tekst uporządkowany jest w czasie, a nie w przestrzeni. Obecność w tekście trzech zdań narracyjnych, będących częścią historii, była więc wskaźnikiem zaklasyfikowania danego tekstu jako narracyjnego. Klasyfikacja taka okazała się w praktyce dość poręcznym narzędziem. Należy zauważyć, że nie wymaga ona, aby cały tekst był czystą narracją, a jedynie, aby taka narracja w ogóle wystąpiła. Teksty narracyjne najczęściej przeplatały się z częścią komentującą.

Podobnie wyodrębniano teksty deskryptywne, posługując się klasyfikacją zdań. Podczas gdy zdania narracyjne zawierały predykaty klasyfikowane w językoznawstwie jako dynamiczne (Doleżel, 2004), takie jak: „uderzył”, „zakochał się”, „spadł” itp., zdania deskryptywne odpowiadały motywom statycznym, takim jak:

- stany fizyczne, np. „Moja mama ma błękitne oczy”;
- stany psychiczne, np. „Mama bardzo kocha swoje dzieci”;
- stany prywatne, np. „Mama ma troje dzieci”;
- stany społeczne, np. „Tata jest lekarzem” (por. Doleżel, 2004).

W praktyce zdania opisowe dotyczyły w większości cech wyglądu fizycznego, cech charakteru, stanów posiadania, a także sposobu spędzania wolnego czasu i hobby. Takie teksty wyróżniały się istotnie spośród wszystkich innych, chociażby dlatego, że obecność jednego wątku opisowego zawsze pociągała za sobą obecność kolejnych (wynika to z reguł spójności stylistycznej). Jedynie osoby opisujące wygląd i cechy charakteru rodziców poruszały także temat czasu wolnego i hobby. Ta forma wypowiedzi jest najbardziej skonwencjonalizowana.

Tekst argumentujący z kolei jest typowym „tekstem z tezą”. Jego układ jest podporządkowany zasadzie logiki, perswazji i retoryki. Budowa argumentacji i komentarza jest specyficzna, zawiera wiele uogólnień i charakterystycznych środków językowych. Pojawiają się konstrukcje takie, jak: „myślę, że”, „sądzę”, „moim zdaniem”, jak również różnego rodzaju chwytów retorycznych. Stawiane tezy pojawiają się najczęściej na początku lub na końcu tekstu, przykładowo: „Moi rodzice nie są dla mnie największym autorytetem”. Tezy mogą być spójne lub opozycyjne w stosunku do wymowy tekstu (van Dijk, 1984). Często mają charakter oceniający, dający się sprowadzić do stwierdzenia: „Moi rodzice są dobrzy”, „Moi rodzice są źli”, „Moi rodzice wychowują mnie dobrze”, „Moi rodzice wychowują mnie źle”.

Dla lepszego zilustrowania takiego podziału podaję przykłady tekstów, jakie znalazły się w tych trzech kategoriach:

A/ Przykład tekstu narracyjnego

„Moi rodzice poznali się na peronie dworca w Lublinie, podczas zbiórki na wycieczkę do Bułgarii. Mój tata był przewodnikiem wycieczki, a mama uczestniczką. Tata zawsze mówi, że gdy zobaczył po raz pierwszy mamę, powiedział jej, że będzie jego żoną. To oczy-

wiście nieprawda, ale zawsze to miło, gdy tak mówi”.

B/ Przykład tekstu argumentacyjnego

„Wielu moich rówieśników, opowiadając mi o rodzicach, mówi o zakazach, nakazach, kłótniach i problemach. Mnie nie kojarzy się ten temat w taki sposób. Gdy ktoś zapyta, co ci się kojarzy z rodzicami, odpowiem: miłość,

przyjaźń, zrozumienie, ostoja, bezpieczeństwo, kontrola (słuszna), dom, itp.”

C/ Przykład tekstu deskryptywnego

„Moja mama ma blond włosy i piwne oczy i jest średniego wzrostu. Mój ojciec jest brunetem i również ma piwne oczy. [...] Moja mama jest kobietą impulsywną, spontaniczną, ceni sobie porządek, jest wyrozumiała i chętna do

Tabela 1. Tematy tekstów narracyjnych

Kategorie tematyczne	Przykłady bardziej szczegółowych tematów
Opowiadania o rodzicach postrzeganych jako para	Historia poznania się rodziców oraz tego, jak doszło do ich ślubu Historia dalszego rozwoju związku łączącego rodziców – pozytywnego (pielęgnowanie miłości, przekazywanie dobrych wzorców) – lub negatywnego (częste wzajemne konflikty, ewentualny rozwód widziany z perspektywy rodziców)
Opowiadania o rodzicach w kontekście ich edukacji i pracy (z reguły rodzice postrzegani osobno)	Edukacja rodziców: – Jakie szkoły kończyli? – Jakimi byli uczniami? – Czy zrealizowali swoje ambicje? Historie zdobywania i utrzymywania pracy, wysokość zarobków, rozwój zawodowy, radzenie sobie z bezrobociem lub nagłym sukcesem Historie awansu społecznego (częste) – Zdobycie nowych kwalifikacji – Przeprowadzka z wsi do miasta („wyrwał się”)
Opowiadania o ważnych wydarzeniach z życia rodziny	Opowiadania z okresu pojawienia się pierwszego dziecka lub dzieci (wszystkie w schemacie: „Było im wtedy ciężko, ale poradzi sobie”) Opowiadania dotyczące wypadków lub ciężkiej choroby kogoś w rodzinie (najczęściej dotyczące konsolidacji członków rodziny wokół problemu) Opowiadania dotyczące śmierci kogoś z członków rodziny
Opowiadania o sobie samym i zmianach w czasie własnego stosunku do rodziców	Opowiadania o zmianie stosunku z negatywnego na pozytywny: „doceniłem po czasie” Opowiadania o zmianie stosunku na negatywny połączone z chęcią wyprowadzenia się z domu (rzadkie)

pomocy. W czasie wolnym moja matka chodzi na spacer, odwiedza znajomych, jeździ na wieś [...] Oboje moi rodzice lubią muzykę.”

WYNIKI

Wyniki prezentuję w postaci dwóch dopełniających się części. W pierwszej przedstawiam analizy jakościowe, dotyczące rodzaju zebranych tekstów, a w drugiej pokazuję rezultaty połączenia wyników z części pierwszej z rezultatami pomiaru kwestionariuszowego dotyczącego poczucia dorosłości oraz podaję analizy statystyczne.

Jak dorastający opowiadają o swoich rodzicach?

Wyniki analiz struktury tekstu zgodnych z techniką opisana powyżej wykazują, że licealiści w wieku 16–19 lat formułują opowieść o rodzicach relatywnie najczęściej jako tekst argumentująco-komentujący. W zebranej próbie 120 tekstów było 66 o takiej strukturze, co stanowi ponad 55% próby. Tekstów o charakterze opisowym w próbie znalazło się 23 (ponad 19% próby), a o charakterze narracji – 31, czyli ponad 25% próby. Rozkład ten ilustruje poniższy rysunek:

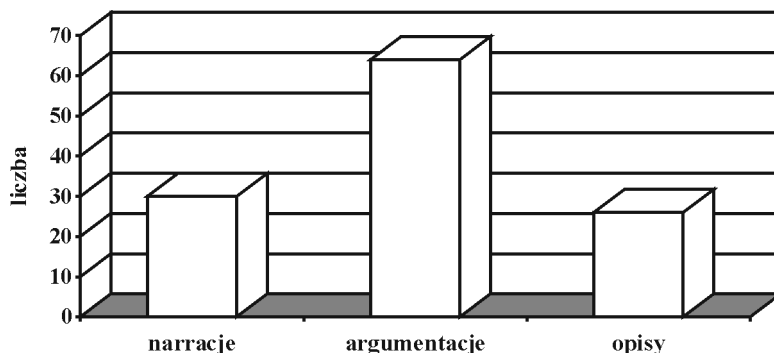
Teksty w poszczególnych grupach przeanalizowano pod kątem zawartości treściowej. Poszukiwano odpowiedzi na pytanie: Jakie

obszary tematyczne w opowieści o własnych rodzicach są ważne dla dorastających i będą spontanicznie przez nich przywoływane?, oraz: Czy w tym wieku możliwa jest zmiana perspektywy wykraczająca poza patrzenie wyłącznie z własnego punktu widzenia (z punktu widzenia dziecka)?

Teksty narracyjne

Poniższy schemat ilustruje rodzaje narracji o rodzicach, uporządkowane według ich tematów, tak jak wystąpiły w badanej próbie.

Spośród tekstów narracyjnych statystycznie najczęstszym była historia poznania się rodziców oraz tego, jak doszło do ich ślubu, lub rzadziej do stworzenia związku niebędącego małżeństwem. Historie tego typu obejmowały także często wątek rodziny z małymi dziećmi, zwłaszcza jeśli w tamtym okresie rodzina musiała pokonywać jakieś trudności, np. walczyć o mieszkanie lub jednocześnie z wychowywaniem małych dzieci kontynuować edukację. Są to opowieści typu: „Było im wtedy ciężko, ale poradzili sobie”. Z reguły nie są one obszerne. W dalszej kolejności wyróżnia się grupa narracji, których tematem są rodzice widziani w pogłębiony sposób jako para. Historie takie można nazwać „historią miłości” lub „historią relacji”. Narracji takich jest jednak w całej próbie stosunkowo niewiele. Wydaje się, że młodzież w tym wieku stosunkowo rzadko jeszcze postrzega swoich rodziców w katego-

Wykres 1. Liczba tekstów narracyjnych, argumentacyjnych i opisowych wśród opowiadań młodzieży licealnej o własnych rodzicach

riach pary. Wyraźne są wprawdzie sporadycznie występujące historie negatywne, zwłaszcza historie trudnych związków i rozwodów. Tutaj sam temat narzuca formę narracyjną, rozdzielając linią czasu to, co było przedtem, i to, co było potem. Najrzadsze (tylko kilka) są w tej grupie narracje o charakterze pozytywnego przekazu wzoru związku. Jest to opowieść o tym, jak rodzice pracowali na stworzenie dobrego trwałego związku, połączona z deklaracją chęci stworzenia podobnej rodziny w przyszłości. Już samo wystąpienie takich opowieści świadczy o tym, że także w okresie dorastania możliwe jest w odniesieniu do opowieści o domu rodzinnym przyjmowanie wielu różnych perspektyw. Ojciec jest nie tylko moim tatą, wychowującym mnie tak czy inaczej, ale także partnerem matki, człowiekiem mającym własną historię życia i miłości.

Jeśli rodzice nie są postrzegani jako para, to historie opowiadają o nich kolejno i osobno. W tej grupie mieszczą się historie skoncentrowane nie wokół związku, ale wokół kwestii edukacyjnych i zawodowych. Dowiadujemy się z nich, jakie szkoły kończyli rodzice i czy byli oni kiedyś dobrymi uczniami, a także jak poszukiwali pracy, awansowali albo tracili pracę. Zawód i zdobycie wykształcenia to obok historii związku dwie najczęstsze kategorie tematyczne w opowiadaniach tego typu. Charakterystycznym momentem organizującym w tych opowieściach jest kategoria awansu społecznego. Koncentrują się one na tym, jak rodzice pochodzący „z biedy”, lub „ze wsi” zdobywali wykształcenie i awansowali zawodowo, np.: „Tata jako jedyny ze swojego rodzeństwa ukończył szkołę i zdał na studia”. Wiążą się z dumą i wdzięcznością wobec

rodziców: „Dzięki temu mogę teraz chodzić do liceum w Warszawie, gdzie mam większe szanse”. Opowieści takie, jeśli się pojawiają, są wyraziste, co pokazuje, że mogą odgrywać rolę organizującą w tych rodzinach. Narracje tego typu, podobnie jak narracje o małżeństwie rodziców, są często sytuowane geograficznie; dowiadujemy się, skąd pochodzą rodzice, skąd dziadkowie, gdzie się poznali i dokąd się przeprowadzili, pojawiają się historie emigracji i powrotu do kraju. Jednak perspektywa czasowa dalsza niż zawarcie związku małżeńskiego rodziców pojawia się już tylko w nielicznych opowieściach. Jedynie sporadycznie dowiadujemy się czegoś o samym dzieciństwie rodziców.

Wyróżniającą się kolejną grupą tekstów są narracje na temat choroby i śmierci w rodzinie. Także tutaj, podobnie jak w narracjach o rozwodzie, opowieść zorganizowana jest wokół pewnego „przed” i pewnego „po”: „Kiedy jeszcze żył...”, „Zanim zachorował...”. Jednak w odróżnieniu od narracji o rozwodzie, które utrzymane są w negatywnym klimacie emocjonalnym, zarówno przed wydarzeniem, jak i po nim, narracje na temat choroby (z którą sobie poradzono) i śmierci (leżącej już w jakiś dystansie w przeszłości) dotyczą w opisywanej próbie, zawsze kiedy się pojawiają, tematu spójności rodziny. Paradoksalnie w dłuższym okresie „po” trudnym wydarzeniu opisywane jest wiele pozytywnych zjawisk i emocji: „To nas wszystkich zbliżyło”, „Teraz dopiero doceniam...”, „Teraz wspólnie radzimy sobie z...”.

W zbadanej próbie znalazły się także narracje o samym sobie. Tutaj młódzież nieco wbrew poleceniu opowiada przede wszystkim o zmianie w czasie swojego własnego stosunku do rodziców. Opowieści takie są rzadkie – jed-

Tabela 2. Zakres tematyczny „tez” w tekstach argumentacyjnych

Kategorie tematyczne	Przykłady
Argumentacje dotyczące miłości	„Bardzo ich kocham i oni mnie kochają”
Argumentacje dotyczące wychowania	„Moi rodzice wychowują mnie dobrze”
Argumentacje dotyczące kontaktu	„Z moimi rodzicami mam bardzo dobry kontakt”
Argumentacje dotyczące autorytetu	„Moi rodzice są dla mnie największym autorytetem”
Argumentacje dotyczące „złania się”	„Moi rodzice i ja to jedno. Nie wyobrażam sobie życia bez nich”
Argumentacje dotyczące konfliktów	„Oczywiście zdarzają się konflikty”

nak głównie z tego względu, że temat stosunku do rodziców, który w grupie dorastających był często obecny, stanowił z reguły tekst argumentacyjny. Ujęcie tego samego tematu jako narracji dowodzi dostrzeżenia faktu, że mój stosunek do rodziców także się zmienia. Oznacza to umiejętność uwzględnienia perspektywy czasowej.

Teksty argumentacyjne

Teksty argumentacyjne były najczęstsze w badanej próbie – ponad 55%. Dla tekstów tych charakterystyczne jest stawianie tez o charakterze abstrakcyjnym.

Zdecydowana większość tez, będących osiową częścią tekstu argumentacyjnego, jest pozytywna dla rodziców (tylko kilka tez miało charakter negatywny). Są one formułowane charakterystycznym językiem superlatyw: „Moi rodzice są idealnymi rodzicami”, „Moich rodziców można postawić za wzór”, „Moi rodzice to najważniejsze osoby w moim życiu”. W dalszej kolejności teksty te nasycone są terminami abstrakcyjnymi. Niewiele jest w nich informacji konkretnych, za to czytelnik dowiadyuje się o „miłości”, „kontakcie”, „aurytecie”. Z językowego punktu widzenia zwraca uwagę liczba abstrakcyjnych rzeczowników odczasownikowych (nominalizacji) w tekście. Charakterystycznym, często powtarzającym się wątkiem jest argumentacja, którą można by określić jako podkreślanie „złania się w jedno”. Osoby piszą: „Moi rodzice to ja”, „Nie wyobrażam sobie życia bez nich”, „Moi rodzice i ja to jedno”. Często po takim wątku następuje symboliczne zaprzeczanie śmiertelności rodziców. Pojawiają się zdania: „Nie wyobrażam sobie, że mogliby umrzeć”, „Chciałbym, aby żyli wiecznie”. Już we wcześniejszych badaniach

własnych (Budziszewska i Dryll, w druku) pokazano, że ten typu wypowiedzi, podobnie jak koncentrowanie się na nominalizacjach typu „miłość jest najważniejsza”, jest charakterystyczny dla osób młodszych oraz takich, które w porównaniu z rówieśnikami czują się mniej dorosłe. Zgodnie z tezą van Dijka (1984) w tego typu wypowiedziach często tezy umieszczone są na początku lub końcu tekstu i zdarza się, że są w opozycji do części pozostałych informacji. Teksty takie mogą więc dodatkowo być niespójne i tu jest miejsce na negatywne informacje przeciwstawne do stawianej tezy o „bezzgranicznej” miłości do rodziców.

Tylko sporadycznie, w kilku tekstach sformułowano tezy z innego kręgu tematycznego. Wówczas, podobnie jak narracje, dotyczyły one tematu relacji między rodzicami: „Oni są osobno, nie mogę opisywać ich wspólnie”, „Nie wiem, czy moi rodzice się kochają”.

Teksty deskryptywne

Opis jest najbardziej skonwencjonalizowaną formą wypowiedzi. Opisy dotyczą cech wyglądu fizycznego, cech psychicznych, zainteresowań i spędzania czasu wolnego, hobby.

Kategoriemi, które najczęściej pojawiają się w opisach matek, są oprócz cech charakteru (troskliwa, opiekuńcza) cechy wyglądu zewnętrznego – gruba/szczupła, gust do ubiorów i to, jak gotuje. W opisach ojców cech charakteru pojawia się mniej. Natomiast często opisywane są drobiazgi, np. zachowania związane z jedzeniem: „Smaży schabowego”, „lubi kuchnię grecką”. Ważną kategorią jest – „Czy umie coś zrobić w domu?”. Rodzice opisywani są najczęściej kolejno i osobno. Jako pierwsze, z nielicznymi wyjątkami, opisywane są matki. Ich opisy są również dłuższe. W dalszej kolej-

Tabela 3. Tematy tekstów deskryptywnych

Kategorie tematyczne:	Przykłady:
Opisy wyglądu zewnętrznego	„Moja mama na niebieskie oczy”
Opisy cech charakteru	„Jest wesoła”
Opisy zainteresowań i hobby	„Lubi muzykę”
Opisy codziennych zajęć	„Gotuje pyszne obiady”
Opisy „braków w umiejętnościach”	„Zupełnie nie zna się na komputerach”

Tabela 4. Średnie poczucie dorosłości (KOWSZ) oraz wynik z zakresu czynnika „uksztalowanie się dorosłego Ja” u autorów poszczególnych rodzajów tekstów

	Autorzy tekstów narracyjnych	Autorzy tekstów argumentacyjnych	Autorzy tekstów opisowych	W całej próbie
Średnie poczucie dorosłości	-24,0	-36,1	-46,9	-35,0
Czynnik 1: Ukształtowanie się dorosłego Ja	-7,2	-20,3	-25,8	-17,9

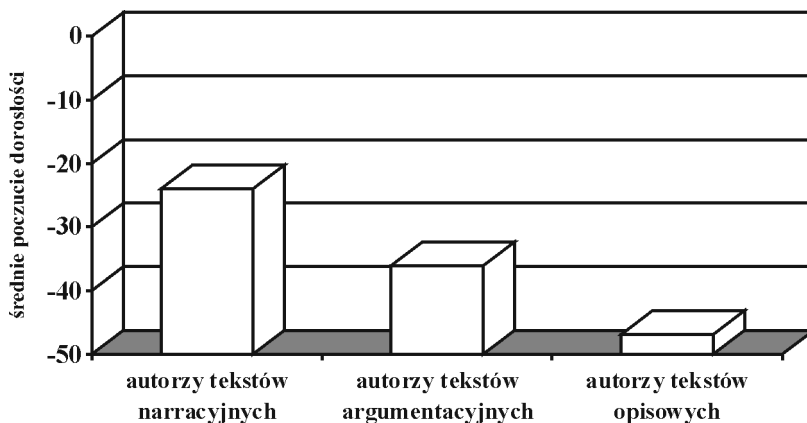
ności ciekawe byłoby dokonanie pełnej analizy pól semantycznych dla opisywanych obiektów społecznych. Wydaje się, że otrzymane z niej kategorie byłyby w dużym stopniu stereotypowe. Zakres tematów poruszanych w opisach wydaje się odbijać zainteresowania młodzieży. To, czego rodzice według dorastających nie umieją robić, to z reguły: „Zupełnie nie zna się na komputerach” albo „On nie zna się na muzyce”.

Poczucie dorosłości a rodzaj tekstu

Średnie poczucie dorosłości mierzone kwestionariuszem KOWSZ w całej próbie, oraz z uwzględnieniem podziału na autorów po-

szczególnych rodzajów tekstów przedstawia poniższa tabela. Uwzględniono w niej również wynik w zakresie czynnika 1: „Ukształtowanie się obrazu dorosłego Ja”.

Jak można zaobserwować, pomiędzy autorami poszczególnych rodzajów tekstów wystąpiły znaczne różnice w zakresie obserwowanych zmiennych. Różnice te układają się każdorazowo w charakterystycznym porządku, w którym najwyższe poczucie dorosłości i ukształtowania się dorosłego „ja” towarzyszy autorom tekstów narracyjnych, a następnie kolejno argumentacyjnych i opisowych. Analiza wariancji (ANOVA) wraz z odpowiednimi testami *post hoc* dla porównań wielokrotnych (LSD) pokazała, że występują istotne różnice

Wykres 2. Różnice w zakresie poczucia dorosłości (wynik globalny KOWSZ) pomiędzy autorami poszczególnych rodzajów tekstów

statystyczne w zakresie poczucia dorosłości ($F = 4,62$; $p = 0,012$) między tymi grupami. W szczególności istotne różnice występują pomiędzy autorami tekstów narracyjnych a autorami tekstów argumentacyjnych ($MD = 12,1$, $p = 0,04$) oraz autorami tekstów narracyjnych a autorami tekstów opisowych ($MD = 22,9$, $p = 0,003$).

Dalsze analizy pokazały, że spośród trzech czynników w kwestionariuszu KOWSZ, omawiane różnice wiążą się jedynie z czynnikiem pierwszym, to jest „ukształtowaniem się dorosłego Ja”, a nie wiążą się z pozostałymi czynnikami, to jest: „Perspektywą rozwoju w dorosłości” i „Stopniem uzależnienia od środowiska społecznego”. Badane grupy różniły się w zakresie zmiennej „Ukształtowanie się dorosłego Ja” na poziomie istotnym statystycznie ($F = 5,72$, $p = 0,004$). Istotne różnice w procedurze porównań wielokrotnych (test LSD) wystąpiły ponownie pomiędzy autorami tekstów narracyjnych a autorami tekstów argumentacyjnych ($MD = 13,1$, $p = 0,006$) oraz autorami tekstów narracyjnych a autorami tekstów opisowych ($MD = 18,6$, $p = 0,002$).

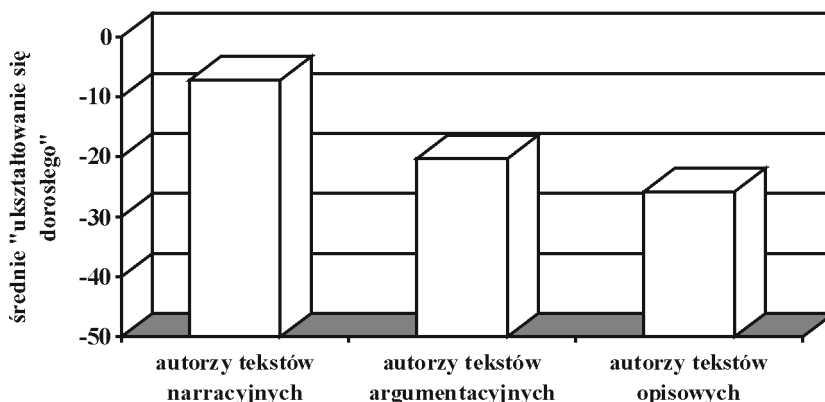
DYSKUSJA WYNIKÓW

Zasadnicza refleksja płynąca z powyżej przedstawionych wyników wiąże się z odpowiedzią

na pytanie: Jakie osoby są skłonne ująć własną opowieść tożsamościową w formę narracji? Kto jest w stanie obdarzyć swoich własnych rodziców ich osobistą, w pewnym sensie niezależną od siebie samego historią? Uzyskane wyniki pokazały, że wśród młodzieży w wieku 16–19 lat zdolność ta wiąże się z wyższym poczuciem już osiągniętej dorosłości i jednocześnie z najwyższym poczuciem ukształtowania się własnego dorosłego „ja”.

Osoby ujmujące swój tekst w formę narracyjną różniły się od wszystkich pozostałych, podczas gdy pozostałe grupy nie różniły się od siebie, stanowił to kolejny argument za tym, że użycie trybu narracyjnego jest ważne psychologicznie. Jest to zarazem wskazówka, żeby także w zastosowaniach praktycznych psychologowie zwracali uwagę na modus, tryb wypowiedzi osoby. Użycie trybu narracyjnego lub rezygnacja z niego stanowią bowiem charakterystykę psychologicznie nieobojętną. Wniosek ten nie jest nowy i odpowiada wszystkim praktycznie intuicjom teoretycznym formułowanym w psychologii narracyjnej, poczynając od J. Brunera.

Na szczególną uwagę zasługuje natomiast związek narracyjności z poczuciem osiągniętej tożsamości. Autorzy tekstów narracyjnych uzyskali najwyższe wyniki na tej skali. Oznacza to, że ujęcie ważnego osobiście tematu w formę narracyjną może być traktowane jako wskaź-

Wykres 3. Różnice w zakresie „ukształtowania się dorosłego Ja” (skala 1 KOWSZ) pomiędzy autorami poszczególnych rodzajów tekstów

nik swego rodzaju „ukończenia poszukiwań”. Osoba już dłużej nie dyskutuje z pewnym zakresem swojej przeszłości, ale opowiada o niej, włączając ją w swoją tożsamość. Nie sposób nie zauważyć, że podobny związek pomiędzy historią, a tożsamością zachodzi także w wypadku historii całych narodów. Tym, co konstytuuje tożsamość jest historia. Łącząc wyniki analiz jakościowych i ilościowych, można zauważyć, że zakres tematyczny opowieści osób o najwyższym poczuciu własnej dorosłości obejmuje wszystkie tematy występujące typowo na linii życia, a więc narodziny, pochodzenie, miłość, edukację, małżeństwo, zmiany związane z statusem społecznym i przeprowadzki, a także trudne wydarzenia losowe i życiowe: rozwód, śmierć, chorobę. Charakterystycznym osiągnięciem poznawczym dla młodzieży o najwyższym poczuciu dorosłości była zatem umiejętność ujmowania życia na linii czasu, odpowiadająca temu, w jaki sposób według części teoretyków myślą o swoim życiu ludzie dorośli (McAdams, 1989; Labouvie-Vief i in., 1995).

W tego typu opowieściach o własnych rodzicach uruchamiane jest także jeszcze jedno osiągnięcie rozwojowe, a mianowicie zdolność do decentracji. Chodzi tu o zdolność do patrzenia nie tylko ze swojej własnej perspektywy, do obdarzenia rodziców ich własną historią życia, pracy, miłości. Historią ich życia, w której niekoniecznie jest się głównym bohaterem. Cechą definicyjną narracji jest bowiem możliwość uruchamiania różnych punktów widzenia, często uwidaczniana przez wybór głównego bohatera i stosunek narratora do niego. Jednak aby w ten sposób opowiedzieć, trzeba najpierw, dosłownie i metaforycznie, dorosnąć. W języku teorii Giseli Labouvie-Vief osiągnięcie to odpowiada poziomowi myślenia kontekstualnego i intersystemowego.

Jedynie niewielka część osób w okresie dorastania osiąga ten poziom. Przeważająca część tekstów dostarczonych przez badaną próbę młodzieży pozostaje na poziomie trwających poszukiwań. Wskazują na to zarówno analizy

jakościowe, jak i ilościowe. Forma argumentująca tekstu jest dominującym sposobem ujęcia tematu rodziców w grupie wiekowej 16–19 lat. Zaskakującym nieco rezultatem jest ponadto dominacja tematów wyrażających „jedność” i idealizację rodziców nad wątkami dotyczącymi konfliktu. Preferencja argumentacyjna, na którą wskazują dane ilościowe, nie została wykorzystana do bronięcia własnej odrębności czy różnorodnych poglądów dorastających. Przeciwnie, siła argumentacji skierowana jest najczęściej w stronę „idealizacji” domu rodzinnego i rodziców.

Ciekawy jest również związek tego zjawiska z wątkiem zaprzeczania możliwej śmiertelności rodziców. Brak wyraziście wyartykułowanych konfliktów międzypokoleniowych w tym badaniu może wynikać częściowo z doboru próby. Stanowiła ją warszawska młodzież licealna. Jednak nie tłumaczy to całości zjawiska. Dominującą tendencją w opisach i komentarzach młodzieży okazała się bowiem tendencja „do rodziców”, nastawienie na spójność i bliskość rodziny. Ujawniła się ona daleko silniej niż tendencja „od rodziców”, w stronę wychodzenia z rodzinnego gniazda. Wynik ten jest z pewnością niezwykle ciekawy. To właśnie taka „dośrodkowa” postawa połączona z emocjonalnym, argumentującym stylem wypowiedzi wiązała się z najniższym deklarowanym poczuciem dorosłości w badanej próbie. Można zatem powiedzieć, że te właśnie osoby z badanej próby tradycyjne zadania związane z wchodzeniem w dorosłość odkładają na dalszą przyszłość i w chwili obecnej dążą do zwiększenia raczej niż zmniejszenia intensywności emocjonalnej więzi z rodzicami. Może to wynikać w dużej części także ze zmiennych demograficzno-społecznych, np. z oczekiwanego czasu dalszej edukacji. Dlatego dalsze badania nad opowieściami dorastających o rodzinie pochodzenia powinny podążać w stronę opisaną nie tylko zależności rozwojowych, ale i zmian pokoleniowych (efektu kohorty) oraz kulturowych w tym zakresie (Meyer, 2002).

PRZYPIS

- ¹ Badanie było współfinansowane z BW nr 1735/33 2006 r. Wydział Psychologii UW

BIBLIOGRAFIA

- Baraniak M. (1997), *Analiza narracji matek na temat wychowania dzieci trudnych i nie sprawiających trudności wychowawczych*. Niepublikowana praca magisterska. Wydział Psychologii UW.
- Barthes R. (1966/2004), Wstęp do analizy strukturalnej opowiadań [w:] *Narratologia*. Warszawa: Archiwum przekładów *Pamiętnika Literackiego*.
- Bokus B. (2005), *Studies in the Psychology of Child Language*. Warszawa: Matrix.
- Bruner J. (1986), *Actual minds, possible worlds*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Bruner J. (1990), Życie jako narracja. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 4, 3–17.
- Bruner J. (1991), The narrative construction of reality. *Critical Inquiry*, 18, 1–21.
- Budziszewska M., Dryll E. (w druku), *Poczucie dorosłości a opowieść o własnych rodzicach, badanie z wykorzystaniem strukturalnej analizy tekstu*.
- Dijk van T.A. (1984), *Prejudice in Discourse*. Amsterdam: Benjamins.
- Doleżel L. (1985/2004), Semantyka narracji [w:] Głowiński (red.), *Narratologia*. Warszawa: Archiwum przekładów *Pamiętnika Literackiego*.
- Dryll E. (2001), *Interakcja wychowawcza*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Dryll E. (2005), Semantyczna analiza narracji – metoda łącząca walory podejścia jakościowego i ilościowego [w:] Chmielnicka-Kuuter, Puchalska Wasyl (red.), *Polifonia osobowości, Aktualne problemy psychologii narracji*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Elnick A.B., Margrett A., Fitzgerald J.M., Labouvie-Vief G. (1999), Benchmark memories in adulthood: Central domains and predictors of their frequency. *Journal of Adult Development*, 6, 1, 45–59.
- Erikson E.H. (1968), *Identity: Youth and crisis*. New York: W.W. Norton.
- Erikson E.H. (2004), *Tożsamość a cykl życia*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Gergen K.J., Gergen M.M. (1986), Narrative form and the construction of the psychological science [w:] T. Sarbin (red.), *Narrative psychology: The storied nature of human conduct* (s. 201–245). New York: Praeger.
- Gurba E. (2001), Możliwości stymulowania myślenia biograficznego u młodzieży. *Psychologia Rozwojowa*, 6, 417–430.
- Havighurst R.J. (1977), *Developmental Task and Education*. London: Longman Group United Kingdom.
- Inhelder B., Piaget J. (1970), *Od logiki dziecka do logiki młodzieży*. Warszawa: PWN.
- Labouvie-Vief G., Chiodo L.M., Goguen L.A., Diehl M., Orwoll (1995a), Representations of the self across the lifespan. *Psychology and Aging*, 10, 404–415.
- Labouvie-Vief G., Diehl M., Chiodo L.M., Coyle N. (1995b), Representations of self and parents across the life span. *Journal of Adult Development* 24/95, 207–222.
- Marcia J.E. (1966), Development and validation of ego identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 551–558.
- McAdams D.P. (1989), The development of narrative identity [w:] D.M. Buss, N. Cantor (red.), *Personality Psychology* (s. 160–174). New York: Springer Verlag.
- Meyer K.U. (2002), The sociology of the life course and life span psychology [w:] U.M. Staudinger, U. Lindenberger (red.), *Understanding human development lifespan psychology in exchange with others disciplines*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers
- Nelson K. (1993), Events, narratives, memory: What develops? [w:] K. Nelson (red.), *The Minnesota Symposium on Child Development: Memory and affect in development*, 26, 1–24. Hillsdale, New York: Erlbaum.
- Pasupathi M., Weeks T., Rica C. (2006), Remembering as major process in adult development. *Journal of Language and Social Psychology*, 25/3, s. 244–263.
- Ricoeur P. (1984–1988), *Time and Narrative, Volumes 1–3*. Chicago and London: University of Chicago Press.

- Sarbin T. (red.) (1986), *Narrative psychology: The storied nature of human conduct*. New York: Praeger.
- Trzebiński J. (2002), Autonarracje nadają kształt życiu człowieka. [w:] J. Trzebiński (red.), *Narracja jako sposób rozumienia świata*. Gdańsk: GWP.
- Trzebiński J., Antczak E. (2006), Historia i stereotyp: Dwie przesłanki rozumienia innej osoby. *Psychologia Społeczna*, 2, Warszawa.
- Wilkoń A. (2002), *Spójność i struktura tekstu*. Kraków: Universitas.
- Zagórska W. (2002), *Kwestionariusz oceny własnej sytuacji życiowej. Założenia teoretyczne*. Maszynopis niepublikowany, udostępniony przez autorkę.
- Zagórska W. (2004), *Uczestnictwo młodych dorosłych w rzeczywistości wykreowanej kulturowo. Doświadczenie, funkcje psychologiczne*. Kraków: Universitas.
- Zagórska W., Podgórski T. (2006), *Kwestionariusz Oceny Własnej Sytuacji Życiowej: Opracowanie psychometryczne i normalizacja*. Maszynopis niepublikowany udostępniony przez autorów.